RUS İMPARATORLUĞU'NUN AVRUPA YAKASINDA YAŞAYAN TÜRKLERİN DEMOGRAFİK DAĞILIMI VE ÇARLIK RUSYASI'NIN TÜRKLERE YÖNELİK POLİTİKALARI

Rus İmparatorluğu döneminde ülke genelinde 1897 yılında yapılan ilk nüfus sayımı, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan milletler hakkında etno-demografik verilerin yanı sıra, sosyo-kültürel açıdan da önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada 1897 nüfus sayımı itibariyle Çarlık Rusyası'nın Avrupa yakasında[1] yaşayan Türk topluluklarının demografik dağılımları ve İdil-Ural sahasında yaşamış olan Türklere karşı Çarlık hükümetlerinin izlemiş olduğu politikalar incelenecektir.

Rus İmparatorluğu'nda 1897'de yapılan ilk genel nüfus sayımına kadar, ülke nüfusu, ilki 1719'da yapılan reviziyalarla (teftiş) belirlenmekteydi. Reviziyaların amacı vergi veren nüfusu tespit etmek olduğundan, ilk reviziyalarda Rusya'da da kadın nüfusun dikkate alınmadığı, sadece erkek nüfusa ait bilgilerin kaydedildiği görülmektedir. Nihayet, XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Çarlık hükümeti işgal ettiği ülkeler de dahil olmak, üzere tüm imparatorlukta genel bir nüfus sayımı yapmıştır.[2]

1897'de yapılan bu nüfus sayımına göre, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşayanların büyük bir kısmını Hint-Avrupa dil ailesinden milletler teşkil ederken, geri kalan grupların çoğunluğunu Türkler ve Fin-Ugor dil ailesinden milletler oluşturmaktaydı. Bu grupların dağılımı incelendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: 1897 yılı itibariyle Rusya'nın Avrupa yakası nüfusunun %87.2'sini Hint-Avrupalılar,[3] %4.9'unu Türkler, %3.7'sini Fin-Ugorlar,[4] %4.2'sini ise diğer milletler oluşturmaktaydı.[5]

1897'de yapılan nüfus sayımına göre, Türklerin Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşamış oldukları Guberniyalar[6] ve nüfus dağılımları Tablo 1'de gösterilmiştir. Tablo 2'de ise, 1897 nüfus sayımına göre Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşayan Türklerin kendi aralarındaki dağılımları ve nüfusları verilmiştir.

Merkezi İstatistik Komisyonu tarafından yayınlanan nüfus sayımı sonuçlarının gerçek verileri yansıtıp yansıtmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Yaygın kanı, birtakım eksiklikler olmasına rağmen,[7] bu sonuçların gerçek rakamlara yakın olduğu doğrultusundadır.[8] Bununla birlikte, bazı tarihçiler ilk nüfus sayımını çeşitli açılardan eleştirmişlerdir. Eleştirilerin dayanak noktalarından bir tanesi, Müslümanların nüfus sayımına karşı göstermiş oldukları tepkilerden kaynaklanmaktadır. Özellikle Müslüman Türkler, sayımın kendilerini Hıristiyan yapmaya yönelik bir araç olarak kullanılacağı ve okullarının kapatılacağı endişesiyle, nüfus sayımına karşı çıkmışlar ve sayılmak istememişlerdir.[9] Bunun üzerine Çarlık hükümeti temsilcileri, sayımın Müslümanlara karşı olumsuz bir şekilde kullanılmayacağı, Hıristiyanlaştırmanın söz konusu olmayacağı, medrese ve mekteplerin kapatılmayacağı vaadinde bulunmuşlardır. Buna ilaveten yetkililer, bütün bu teminatlara rağmen, yine de, sayılmak istemeyenlerin cezalandırılacağı, sayıma karşı direnilmesi durumunda güç kullanılacağını da açıklayınca, nüfus sayımı genel olarak sorunsuz tamamlanmıştır.[10] Bu ilk direniş ve karşı koymanın nedeni, Çarlık hükümetinin Müslümanlara karşı sürdürmüş olduğu Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinden dolayı, hükümetin gerçekleştirmek istediği her yeni uygulama, Türkler arasında, Çarlık hükümetine duyulan güvensizlik ve şüpheden kaynaklanmıştır.

Diğer bir eleştiri noktası ise, Merkezi İstatistik Komisyonu'nun nüfus sayımındaki "ana dil" sorusuna verilen cevaba göre milliyetleri belirlemiş olmasıdır.[11] Kentlerde, Ruslar arasında yaşayan diğer milletlerin günlük yaşamda Rusçayı kullanmaları ve birtakım endişeleri nedeniyle ana dilleri yerine Rusçayı yazdırmış olabilecekleri varsayımıyla bu tür eleştiriler yapılmıştır. Bu yüzden, Rusların sayıca fazla gösterilmiş olduğu görüşü yaygındır. Ayrıca, o dönemde dilbilim ve etno-dilbilimin gelişmiş olmaması nedeniyle, dile göre milliyeti

belirlemenin birtakım yanlışlıklara sebep olduğu görüşü eleştirilerin kaynak noktası olmuştur.[12]

Bu veriler ışığında, 1897 nüfus sayımı sonuçlarının özellikle Türkler açısından sağlıklı olmadığı söylenebilir. Zira, İdil-Ural sahasında alt etnik yapıyı belirlemek hassas bir çalışmayı gerektirmektedir. Tatar ve Başkurt dilleri birbirine çok benzer olduğundan, o dönemde Başkurtların hemen hemen yarısı günlük hayatta ana dil olarak Tatarca konuşmaktaydı. Tatar Türkçesi konuşan Başkurt köylüsünün, alt etnik grup olarak Tatar veya Başkurt olduğunu ayırt etmek pek de kolay değildir. Başkurt köylüsü için alt etnik kimlik olarak, Tatar veya Başkurt olması pek fark etmiyordu; kendisine milliyetinin sorulması durumunda şart ve duruma göre farklı cevaplar alınabilirdi. Dahası, nüfus sayımında bile, bir nüfus memuru artniyet olmaksızın böyle bir köylüyü, Tatar veya Başkurt yazmış olabilirdi.[13] Diğer taraftan, Tablo 2'de görüldüğü üzere, Tatar olan Mişerler ile Başkurt olan Tipterler (Tepterler) ayrı bir etnik grup olarak gösterilmişlerdir. Dolayısıyla, Tatar ve Başkurtların nüfus verilerinin tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek güçtür. Ayrıca, bu sayım sonrası yayınlanan istatistik verilerinde Azeriler Tatar olarak, Kazaklar ise Kırgız olarak kaydedilmişlerdir. Yayınlanan nüfus verilerinde, Kumuk, Karaçay- Balkar ve Gagauz Türklerine ait verilerin olmayışı da ayrı bir eksikliktir.

Yayınlanan 1897 nüfus sayımı sonuçlarının, Türkler açısından pek de güvenilir olmadığını gösteren diğer bir özellik ise, bu sayım sonuçlarını St. Petersburg'da daha önce yapılan yerel nüfus sayımları ile karşılaştırdığımızda ortaya çıkmaktadır. 1897 nüfus sayımı verilerinde Sankt-Petersburg Guberniyası'nda Türk nüfus gösterilmemiştir. Ancak, daha önce Petersburg'da yerel olarak yapılan nüfus sayımları verilerinde burada Türklerin yaşadığı görülmektedir. Örneğin, 1869 yılında yapılan nüfus sayımında Petersburg'da yaklaşık olarak 2.000 Tatar yaşarken, 1881 sayımında Tatarların nüfusu 2.700 olarak verilmiştir. 1890 sayımında ise, 3.500 Tatarın, Sankt-Petersburg şehri ve Guberniyası'nda yaşadığı görülmektedir.[14] Dolayısiyle, yayınlanmış olan 1897 nüfus sayımı sonuçları bazı şüpheleri doğurmaktadır.

Rusya'nın Avrupa yakasında yaşayan Türklerin toplam nüfusu 1897 nüfus sayımına göre, Tablo 2'de gösterildiği üzere, 4.620.821'dir. Bu sayımda, Rusya'nın Avrupa yakasında bulunan 50 Guberniya'dan 43'ünün kent ve kırsal nüfusunun toplam nüfusa oranları verilirken, 7 Guberniya için şehir ve kırsal nüfus oranları açıklanmamıştır. Bundan dolayı, toplam nüfusun yaklaşık olarak 4.400.000 yani %95.2'sini kırsal nüfus oluştururken, şehirlerde yaşayanların sayısı 220.000 (%4.8) civarındadır. Şehirlerdeki Türklerin nüfusunun azlığı dikkat çekmektedir. Bunun en belirgin nedeni Çarlık rejiminin, Kazan ve Astrahan (Astarhan) Hanlıklarının hakimiyetine son verdikten sonra, Türkleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyaseti çerçevesinde şehirlerdeki baskılarını arttırmaları ve polisiye yöntemlerle Müslümanları sürekli rahatsız etmeleri üzerine şehirlerden kırsal alanlara yönelen sürgün ve göçler olmuştur.[15]

Türkler şehirlerden uzaklaştırıldıktan sonra, nehir kenarlarında yerleşmelerine de pek izin verilmiyordu. İdil (Volga) ve Kama Nehirleri kenarında yaşayan Türkler, ülkenin başka yerlerinde iskan ediliyorlardı. Genel olarak, Türk köyleri büyük nehirlere 10-30 km mesafede bulunuyordu. Türklerin nehir kenarlarından uzaklarda iskan edilmesinin nedenleri arasında, nehirlerin etrafındaki verimli toprakların Ruslara verilmesi fikri yatıyordu. Ayrıca Türklerin, nehirlerden uzak tutularak ekonomik olarak güçsüzleştirilmeleri ve önemli stratejik yolların bulunduğu mevkilerden uzaklaştırılmaları hedefleniyordu.[16] Bu nedenle Türkler, İdil Nehri çevresindeki şehirlerden sürüldükten sonra meskun olmayan

yeni yerleşim birimleri kurmak durumunda kaldılar.[17]

Tablo 1; Kazan, Ufa, Astrahan, Orenburg, Simbirsk, Samara, Tavriçe (Tavrida), Perm, Vyatsk, Saratov ve Penza Guberniyalarında yoğun bir Türk nüfusunun yaşadığını göstermektedir. Kazan, Ufa ve Astrahan, bilinen Türk merkezleridir. Birleşmiş Milletlerin belirlediği değerlere göre herhangi bir yerde 500 yılın üzerinde yaşayan milletler, o bölgenin yerlisi sayılmaktadırlar."[18] Türkler, en azından 1500 yıldır[19] adı geçen yerlerde yaşamaktadırlar; bu nedenle söz konusu toprakların yerlisidirler.

Diğer yerleşim birimlerindeki Türk varlığının kökenini ve yerleşmiş oldukları coğrafyanın genişliğini kavrayabilmek için, İbn-i Batuta'nın seyahatnamesine düşmüş olduğu şu satırlar dikkat çekicidir: "Tuna, Dnyestr,, Don, İtil, İrtiş, Obi, Yenisey, Lena nehirleri Kıpçak ülkesinden geçmektedir ve bu nehirler Rusya'da bilinmemektedir."[20] Ayrıca, İbn-i Batuta ve dönemin diğer Arap coğrafyacıların, "Deşt-i Kıpçak boyu sekiz ayda, genişliği altı ayda geçilebilecek bir ülkeydi"[21] şeklindeki açıklamaları, Türk yurdunun büyüklüğünü göstermektedir.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuna Nehri ağzından Don ve İdil nehirlerine kadar olan geniş bölge, bu bölgede hakim Türk kavmi olan Kıpçaklardan dolayı "Deşt-i Kıpçak"[22] olarak adlandırılıyordu. Altın orda (Altınordu) döneminde de, bu devletin hakim olduğu saha, Deşt-i Kıpçak olarak biliniyordu.[23]

Altın Orda ve Rus sınırı, XIV. yüzyıla kadar Moskova'ya 110-125 km mesafedeydi.[24] Ancak Moskova Kınezliği, etrafındaki Rus topraklarında XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarında hakimiyet ve birlik kurduktan sonra sınırlarını kuzey, güney, batı ve doğu yönlerinde genişletmeye başladı. Ruslar, ilk olarak Kazan Hanlığı'nı 1552'de ele geçirdiler, bu durum, "Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası"[25] sayılır. Bu tarihten sonra, Rus ilerleyişi durmak bilmeksizin Sibirya, Kafkas ve Türkistan istikametinde devam edecektir.

Ruslar, Kazan'dan sonra, Astrahan Hanlığı hakimiyetine de 1556'da son verdiler. Böylece, İdil- Ural sahasındaki bütün Türk yerleşim merkezleri Rus hakimiyetine girmiş oldu. Bu bölgede yaşayan Nogay Türklerinin birbirlerine karşı yaptıkları mücadele, "Astarhan Hanlığı'nın tamamiyle ortadan kalkmasında ve Rusların bütün Aşağı İdil boyuna hakim olmalarında"[26] en büyük etkenlerden biri olmuştur. Ruslar, bu tarihten sonra, özellikle Türkistan Hanlıklarının kendi aralarındaki çekişmelerinden de istifade ederek, Türkistan Hanlıklarını da birer birer ele geçireceklerdir.

Ruslar genellikle, ele geçirdikleri yerlerde hakimiyetlerini tesis edebilmek için, kendilerine karşı koyabilecek güçleri ortadan kaldırır ya da o bölgeden sürerlerdi. Şehirlere Rus göçmenler getirilerek yerleştirilir, yerli unsur azınlık haline getirilirdi. Ayrıca, küçük kaleler inşa edilerek, bölge savunmaya elverişli bir konuma getirilirdi. Şehirlerin bulunduğu sahada "uyezd" adı verilen bir idari yapılanma oluşturulur ve başına "voyvoda" getirilirdi. Ardından yerli halkın elinden topraklar alınarak, Ruslara verilirdi. Yerli ahali toprakları kullanma karşılığı olarak "yasak" adlı vergiyi ödemekle yükümlü olurdu. Yasak miktarını hükümet şartlara göre belirlerdi. Yasak ödeyenlere ise "yasakçı" denirdi.[27]

Kazan'ın düşmesinin ardından Ortodoks Kilisesi, devletin de desteğiyle, Müslümanlara karşı yüzyıllar sürecek olan misyonerlik faaliyetlerine başladı.[28] İlk olarak Kazan'da camiler, mescidler, manevi ve maddi eserler tamamen yıkıldı.[29] Ardından, Kazan'da 1555 yılında Piskoposluk açılarak, Türkleri Hıristiyanlaştırma politikasının temeli atıldı. Bu

amaçla, Guriy adlı bir papaz ilk Piskopos olarak atandı. İlk zamanlarda Çarlık idaresi, ölen veya topraklarını bırakıp kaçan Türklerin topraklarına el koymaya başladı. Bu topraklar, Rus "dvoryan"larına veya manastırlara dağıtıldı. Tatarlardan toprakları kullanma karşılığında, Kazan Hanlığı'na ödedikleri "yasak" adlı vergiyi aynen ödemeleri istendi.[30]

Daha sonraları ise, Rus Çarları giderek Türklere karşı daha ayırımcı bir politika izlemeye başladılar. Tatar ve Başkurt toprakları, bu toplulukların ellerinden alınarak Ruslara verilmeye başlandı.[31] Bu dönemde Çarlık birlikleri ve misyonerler, Piskopos Guriy başkanlığında güç kullanarak zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine giriştiler. Binlerce Tatar vaftiz edilerek Hıristiyan yapıldı. Bu tarihten itibaren Türklerden Hıristiyanlığa geçenlere "kıreşin" denilmektedir. Ayrıca, Kazan'daki hemen hemen bütün camiler tahrip edilerek, yerlerine kilise ve manastırlar yapılmaya başlanıldı.[32] İdil sahasında, Tatarların cami inşa etmesi ve medrese açmaları 1759 yılına kadar yasaklandı.[33] Bütün bu yapılanlara rağmen, Türklere karşı izlenen politikaları yetersiz gören Çar Feodor İvanoviç 1593 yılında yayınladığı bir fermanla, ele geçirilen topraklardaki bütün cami ve medreselerin yıkılmasını, Müslüman Tatarlarla Hıristiyanlaşan Tatarların birbirlerinden ayrılarak farklı yerlere yerleştirilmelerini buyurdu. Ayrıca, Müslümanların silah yapmaları, bulundurmaları ve metal eritme işleriyle yani demircilikle uğraşmaları yasaklandı. Bu işlerle uğraşanlara ölüm cezası verileceği duyuruldu.[34] Müslümanların şehre toplu olarak gelmeleri ve şehirde gecelemeleri de bu yasaklar arasında yer aldı.[35]

İdil çevresinde baskılar sürerken, Rus işgalleri Ural istikametinde Sibirya'ya doğru devam etti. Bu ilerleyişi engelleyemeyen Sibirya Türkleri de sonunda Rus hakimiyetine girmiş oldu. Rus ilerleyişi, XVII. Yüzyılda yönünü Kafkaslar'a doğru çevirdi. XVII. yüzyıldan itibaren ele geçirilen bölgelere Rus nüfus yerleştirilmeye, sistemli bir sömürgeleştirme ve asimile politikası izlenmeye başlandı. Böylece, Kuban Stepleri ve Kuzey Kafkaslar'ın bir kısmı bu yüzyılda Ruslar tarafından ele geçirildi.

Çarlık hükümetlerinin günden güne artan baskıları, vergi politikaları, idarecilerin kötü muamele ve suistimalleri, zorla Hıristiyanlaştırma çabaları ve Türklerin topraklarına el konulması nedenlerinden dolayı, Başkurtlar 1616, 1645, 1662-1664, 1681-1684 ve 1704-1711 yıllarında Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Ayaklanmalara Tatarlar, Mariler ve Çuvaşlar da destek vermişlerdir. İsyanlarla mücadele etmekte zorlanan Çarlık yönetimi, ayaklanmaları bastırabilmek için her seferinde Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini durdurmayı vaad ediyor, ayaklanma bölgelerindeki bazı idarecileri görevden alıyordu. Bölgedeki nüfuzlu toprak sahipleri Çarlık idaresinden birtakım ödünler aldıktan sonra, ayaklanmaya son veriyorlardı. Bu durum ise, doğal olarak isyanların gücünü kırıyordu.[36] Bu isyanlarda, Türk toplulukları arasında özellikle Başkurtların öncülük yapmasının nedenleri arasında "Başkurtların, Türkistan sahasına daha yakın olmaları sebebiyle benliklerini ve kültürlerini korumada daha şanslı"[37] olmaları gösterilebilir.

İdil-Ural sahasında iktidar, Çarlık hükümetinin temsilcileri olan voyvodaların elinde idi. Voyvodalar, Türk topluluklarına hakim olabilmek için "böl ve yönet" siyasetini uyguluyor ve Türklerin birbirlerine karşı cephe almalarını sağlamak için her yola başvuruyorlardı. Ayrıca, Türklerin isyan etmelerini önlemek amacıyla özellikle zengin ve nüfuzlu ailelerden rehineler (kendi tabirleriyle emanet) alıyor; bunları şehir ve kalelerde hapsediyorlardı. Halkın şikayetleri dikkate alınmıyordu. Mahkemelerde geçerli dil sadece Rusça idi. Türklerin Rusça bilmemeleri, kendileri açısından büyük sıkıntılara ve ek masraflara yol açıyordu.[38]

I. Petro devrinde, devletin artan gelirlerini karşılayabilmek için köylülerden alınan vergiler

aşırı derecede artırıldı. Pazara, camiye gelenlere, sözlenen veya nişanlananlara vergi koyuldu. Hayvan ve arı kovanı başına vergi alınması kararlaştırıldı. 1713 yılından itibaren yeniden Hıristiyanlaştırma faaliyetleri başlatıldı. Petro yayınladığı bir fermanla, Ortodoks çiftçi ve işçileri olan Müslüman mirzaların altı ay içerisinde Hıristiyan olmalarını talep etti; aksi halde topraklarına el konulacağını bildirdi.[39] Battal-Taymas'ın da dediği gibi, "Petro'nun işbu fermanı Müslüman Türk zadegan (soylular) sınıfı için öldürücü bir darbe olmuştur. Çünkü onlar bundan sonra ya Hıristiyanlığı kabul edip, Rus zadeganı kümesine katılmayı veya Müslüman kalarak, 'yasaklı' sınıfı derecesine inmeye mahkum idiler."[40] Bu baskılar karşısında, topraklarını kaybetmek istemeyen mirzaların bir kısmı Hıristiyan oldular.[41] Ayrıca Petro döneminde, başta Petersburg olmak üzere bazı şehir, kanal ve liman inşasında çalıştırılmak için İdil ve Urallardan Türkler zorla getiriliyorlardı.[42]

Petro dönemi, sömürge politikalarının yaygınlaştığı, işgallerin arttığı, Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinin zirveye ulaştığı bir devir olmuştur. Bu dönemde, Rus İmparatorluğu'nun temelleri kılıç ve haç ile atılmıştır.[43]

Bu devirde, Petro'nun emriyle, diplomat olan Petr Posnikov tarafından Kuran "Muhammed hakkında Kuran ve Türk Kanunu" adıyla 1716'da Rusçaya tercüme edilmiştir.[44] Kuran'ın Rusçaya çevrilmesinin amacı, muhtemelen Müslümanları daha iyi tanıma ve Türkleri Hıristiyanlaştırma politikasının yöntemlerini belirlemek içindir.

Petro'nun halefleri de Türklere karşı uygulanan baskıları artırarak, Müslümanların birtakım haklarını kısıtlama, topraklarına el koyma ve Hıristiyanlaştırma politikalarını sürdürdüler.[45] Ancak, bütün çabalara karşın Türkler arasında Hıristiyan yapılanların sayısında büyük artış olmadı. Kazan Guberniyası'nda Hıristiyan olanların sayısı 1719'a kadar 13.322 iken, 12 yıl sonra bu sayıya sadece 2995 kişi eklendi. Bundan dolayı, hükümet Hıristiyanlığı özendirmek için yeni uygulamalara başvurmak zorunda kaldı. 1731 yılında çıkarılan fermanlarla, yeni Hıristiyan olan Türklere üç yıl vergiden muaf olma hakkı tanındı. Bu kişilerin Hıristiyan olmadan önce ödemekle mükellef oldukları vergileri ise, o yörede yaşayan ve Hıristiyanlığı kabul etmeyen Müslümanların ödemesi kararlaştırıldı. Bunlara ilaveten, Hıristiyan olanlara verimli topraklar verilmesi ve askerlikten süresiz olarak muaf sayılmaları kabul edildi. Suç işleyen Müslümanların, Hıristiyanlığı kabul ettikleri taktirde, suçlarının affedilmesi benimsendi. Ayrıca, Müslüman Türklerin nüfus artışını önlemek için, erkeklerin askere alınarak savaş ve sınır bölgelerine gönderilmeleri kabul edildi.[46]

Çarlık hükümeti, Başkurtların sürekli isyan etmelerinden büyük rahatsızlık duyuyordu. İdil-Ural sahasında yaşayan Türklerin hareket alanlarını daraltmak ve bu bölgede tam olarak hakimiyet kurmak amacıyla, Or Nehri kenarında bir kale-şehir kurulması kararlaştırıldı. Ruslar, İvan Kirilov'un idaresinde 130.000 kişi ile 1734'te Moskova'dan sefere çıkarak, bugünkü Orenburg şehrinin bulunduğu mevkiye karargah kurup, kale inşasına başladılar. Burada kurulacak kalenin hareket kabiliyetlerini kısıtlayacağından endişe eden Başkurtlar, 1735 yılında isyan ettiler. Tatar, Çuvaş, Mari ve Udmurtların da isyana katılmaları üzerine ayaklanma çok geniş bir alana yayıldı ve 1740 yılına kadar sürdü. Çarlık hükümeti, geri adım atmayarak isyanı çok sert yöntemlerle bastırdı. 1735-1740 isyanı, İdil-Ural sahasında Ruslara karşı girişilen en büyük ayaklanma oldu. Bu isyanda Başkurt ve Tatarlar sadece Kazan Guberniyası'nda 40.000'in üzerinde kayıp verdiler.[47]

1735 isyanı üzerine Türklere karşı 1736 yılında yeni önlemler alındı. İsyan eden Başkurtların topraklarının ellerinden alınarak cezalandırılmaları ve sürgün edilmeleri, hükümet izni olmadan cami yapımının yasaklanması, Ufa bölgesine Rusların

yerleştirilmeleri, Tatar ve Başkurtlar arasında evliliklerin yasaklanması, gizli evlenenlerin cezalandırılması gibi yeni önlemler kabul edildi. Bütün bu alınan tedbirlere rağmen, bu dönemde Hıristiyan olduktan sonra tekrar İslam'a dönenlerin sayısında büyük bir artış oldu. Çarlık idaresi, buna engel olabilmek için çok şiddetli cezalandırma yöntemlerine başvurdu. Hıristiyanlıktan Müslümanlığa dönenlerden Toygilda Julyakov isimli Başkurt, 1738'de Ekaterinburg'da yeni Hıristiyanlar önünde yakılarak cezalandırıldı. Aynı şekilde, Kazak Roman İsayev 1740'ta cezalandırıldı. Yeni Hıristiyanlar için bu ve benzeri gözdağı verme yöntemlerini yetersiz gören Çarlık, 1740'ta yeni kuralları yürürlüğe koydu. Buna göre; yeni Hıristiyanların kiliselere düzenli gitmeleri, kendilerine birtakım hediyeler ve para verilmesi kabul edildi.[48]

1741-1742 yıllarında bölgede açlık başladı. Ufa'daki ambarlarda yeterli miktarda un bulunmasına rağmen, Çarlık temsilcileri sadece gönüllü olarak Hıristiyan olanlara ekmek dağıtılmasını kararlaştırdılar. Çarlık hükümetinin artan baskıları ve Hıristiyanlığı kabul ettirmek için uyguladığı özendirici politikaları neticesinde, 1740-1750'li yıllar arasında Çuvaş Türkleri ile Çeremis, Mordva ve Udmurtların büyük bür bölümü Hıristiyan oldular.[49]

Ortodoks Kilisesi, Hıristiyan olanların sayısını yeterli bulmuyordu. Kazan Başpiskoposu Luka Konoşeviç Rusya'daki bütün camilerin yıkılmasını ve zorla bütün Müslümanların vaftiz edilmelerini talep etti.[50] Ayrıca, Çarlık hükümeti 16 Mart 1754 tarihinde kabul ettiği kararlar ile vergi politikasında bazı köklü değişikliklerde bulundu. Buna göre; Orenburg Gubereniyası'nda yaşayan Başkurt ve Tatarlardan "yasak" adlı vergi kaldırılarak, daha önce yerel kaynaklardan ücretsiz olarak çıkardıkları tuzun, "pud"[51] unu 35 kopekden[52] alma zorunluluğu getirildi. Hükümetin bu kararı Türklerden büyük bir tepki gördü; çünkü tuzu parayla satın almak, "yasak" ödemekten altı kez daha pahalıya mal olacaktı. Bunun üzerine, Tatar ve Başkurtlar Batırşa (Batırşah) önderliğinde 1755 yılında isyan ettiler, ancak Ruslar tarafından bastırıldılar.[53]

Bu dönemde Hıristiyanlığı özendirmek gerekçesiyle misyoner yetiştirme çalışmalarında da artış oldu. Kazan'da ilk Rus lisesi 1758 tarihinde açıldı. Türkçe aracılığıyla misyonerlik çalışmaları yapabilecek elemanlar ile Rusça ve Türk dilleri arasında tercüme yapabilecek kişiler yetiştirmek amacıyla, bu okulda 1768'de bir de Türk dili sınıfı açıldı. Hatta, yabancı olarak telakki edilen milletlerden de misyoner yetiştirmek için Kazan ve diğer şehirlerde dini okullar açıldı. Ancak, açılan bu okullarda sınırlı sayıda misyoner yetiştirilebildi.[54]

Çarlık hükümeti, Rus olmayan milletlerin dil ve kültürlerini baskı altına alarak Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma ve sömürgeleştirme faaliyetlerine hız verdi. Bu politikalar sonucunda, Rusya'nın doğu sınırlarında bulunan halk ve devletlerden birçoğu tarih sahnesinden silinmiş, kentler tahrip edilmiştir.[55] Tatarlar ise, yaşadıkları yerlerden atılarak, Rusya'nın farklı yerlerine dağıtılmışlardır.[56]

Çarlık hükümetlerinin izlemiş olduğu politikaların gereği olarak, Çarlık devrinde milletler hakim ve yabancı halklar esasına göre ikiye ayrılmıştı. Hakim millet olarak başta Ruslar olmak üzere, Ukrainler ve Beyaz Ruslar gelmekteydi. Ancak, Ukrain ile Beyaz Rus kültürleri ve dilleri göz ardı edilerek, bu iki millet Rus olarak algılanmaktaydı. Yabancı milletler grubuna ise, Slav olmayan bütün milletler girmekteydi. Yabancı olarak telakki edilen milletlerden Hıristiyan olan Eston, Leton, Litvan, Gürcü ve Ermeniler diğer milletlere göre üstün sayılıyorlardı. Yabancı milletler, kanunen selahiyetsiz (ehliyetsiz) olarak kabul edilmekte ve yönetilmeye muhtaç oldukları varsayılmaktaydı. Bu anlayış Slav olmayan milletlerin ezilmesini kaçınılmaz kılıyordu.[57]

Çarlık Rusyası'nda dini kimlik, özellikle de Hıristiyan kimliği önemli bir yer tutmaktaydı. Çarlık hükümetleri, milletleri milli kimliklerine göre değil, dini kimliklerine göre ayırmaktaydı.[58] Çarlık devrinin en önde gelen parolası "İnanca, Çara ve vatana (za veru, tsarya i oteçestvo)" anlayışıydı. Çarlık, Ortodoks Kilisesi'nin Hıristiyan olmayan milletlere karşı yürütmüş olduğu propagandaları ve zoraki Hıristiyanlaştırma politikasını her zaman desteklemekteydi.[59] Çarlık hükümetleri, savaşlarda mümkün olduğu kadar çok sayıda Tatar istihkam etmeye çalışıyorlardı. Orduda görev alanlara, görevlerini koruyabilmeleri için Hıristiyan olmaları teklif ediliyordu. Sosyal statü ve ekonomik konumu korumak için, Hıristiyanlık bir koz olarak kullanılıyordu.[60] XVII. yüzyılın ortalarında, Rus ordusunda görevli Tatarlar %6 ile %10 arasında değişiyordu. Genel olarak, her yıl 300 haneden orduya bir kişi alınırken, savaş zamanında bu sayı 50 ile 100 evden bir kişi olarak değişiyordu.[61]

XVI- XVII. yüzyıllarda Türkler arasında Müslüman kimliği oldukça baskındı. XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, hatta XX. yüzyılın başına dek İdil-Ural sahasında yaşayan Türkler, dini kimliklerini milli kimliklerinin önüne çıkararak, "Müslüman" olduklarını vurguluyorlardı.[62] Dini kimlik, o derece baskındı ki, dil ile din birlikte algılanıyordu. "Halkın (hatta Rus memurlarının) konuşulan kolektif Türk dilini tanımlamak için 'Müslüman dili' yahut 'Müslümanca' tabirlerini"[63] kullanmaları, dini kimliğin ne derece baskın olduğunu açıkça göstermektedir. Kırım Tatarları arasındaki "yerleşik anlayışa göre, ancak bir Müslüman 'Tatar' olabilirdi. Herhangi bir kişi Müslüman olmaktan ayrıldığı, bir başka dine geçtiği andan itibaren onun 'Tatar' olarak sayılması da sona ererdi."[64] Bu nedenledir ki, Çarlık hükümetleri en kolay asimile yöntemi olarak Hıristiyanlaştırma üzerinde durarak, Türklere karşı bu yolu ısrarla, cebren ve teşvik vasıtalarıyla uygulamak istemişlerdir. Ancak, XX. yüzyıla gelindiğinde Türkler arasında milli kimlik önem kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyılda, milli ve dini kimlik artık birlikte telakki edilmektedir.[65]

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Çarlık idaresinden sadece Türkler değil, İdil-Ural sahasında yaşayan Ruslar da memnun değildi. E. İ. Pugaçev adlı eski bir Rus askerinin bu bölgede 1773 yılında başlattığı isyana, Rus köylülerinin büyük çoğunluğunun katılmasıyla, isyan geniş bir alana yayılmıştır. İsyana katılan Başkurt Türklerinden Salavat Yolayoğlu adlı 20 yaşında bir genç, isyanda gösterdiği kahramanlıktan dolayı büyük bir üne kavuşmuştur. Bu isyana Tatar, Başkurt ve Çuvaşların da destek vermesiyle isyan, Ruslara karşı büyük bir köylü savaşına dönüşmüştür. İki yıl kadar süren isyan, Pugaçev ve Salavat Yolayoğlu'nun yakalanmalarından sonra bastırılmış ve isyancılar şiddetli bir biçimde cezalandırılmışlardır. Ancak, bu isyan, Çarlık hükümetinin Tatarlara bazı dini ve iktisadi ödünler vermesine yol açmıştır.[66]

Çarlık hükümetlerinin bütün gayretlerine rağmen istedikleri sonucu alamamaları ve Türklerin büyük çoğunluğunun Hıristiyan olmamakta direnmeleri üzerine, II. Katerina devrinde uygulanan politikalarda bazı yenilikler oldu. Bu dönemde İslam'ın, Rusya'nın gözardı edemeyeceği, "sabredilebilir" dinlerden biri olduğu benimsendi. Böylece, İslam resmen tanınmış oldu. Ayrıca, Kırım ve İdil Tatar asilzadelerinin, Rus dvoryanlarına eşit olduğu da kabul edildi.[67]

Kazan'da XIX. yüzyılda ortaya çıkan Ceditçi (yenilikçi) hareketinin önderlerinden Şehabeddin Mercani (1818-1889) tarafından, Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın, Osmanlı Devleti'ne Rusya Müslümanlarının koruyuculuğu hakkını verdiği iddia edilmiştir.[68] Ancak, iddia edilen koruyuculuk hakkı sadece "Kırım, Bucak, Yedisan (Nogay), Yedişikül kabileleri ve

Tatarlar"[69] için geçerliydi. Ancak burada kastedilen, Kırım Tatarları idi.

Din işlerini düzenlemek için, biri Simferepol'de (Akmescit) "Tavriçe Müslüman İdaresi", diğeri ise Ufa'da "Orenburg Din Meclisi" olmak üzere 1788'de dini kurumlar oluşturuldu. Bu kurumlar; din adamları ile dini mektepleri kontrol etmek, evlilik işlerini düzenlemek, doğum kütüklerini tutmak, kişiler arasında ortaya çıkan miras paylaşımı sorunlarını çözmekle görevliydi. Tavriçe Müslüman İdaresi'nin görev alanı, Kırım ve Batı Guberniyaları ile sınırlı olup, doğrudan Tavriçe Gubernatorluk İdaresi'ne (valilik) bağlıydı. Ayrıca, bu kurumda İçişleri Bakanlığı'nın atadığı ve Müslüman İdaresi'nin kararlarını protesto etme yetkisi olan bir de sekreter bulunuyordu. Orenburg Din Meclisi'nin görev alanı ise, Kırım ve Batı Guberniyaları hariç, geri kalan bütün Rusya'yı kapsıyordu. Din Meclisi'ne başkanlık eden müftü ve diğer üç üyenin 1793 yasasına göre, Kazan'daki din adamları arasından seçimle göreve getirilmesi gerekiyordu. Ancak, bu yöntem hiç bir zaman uygulanmadı. Müftü, İçişleri Bakanlığı'nın bildirdiği kişiler arasından, Çar tarafından seçilerek atanıyordu. Göreve getirilen müftüler, hiç bir zaman bağımsız olamadılar. Diğer üyeler ise, Orenburg Valisi tarafından seçiliyordu. Ancak, sadece kağıt üzerinde olan müftülerin seçimle göreve getirilmesine ilişkin madde, 1890-1891 yıllarında iptal edildi.[70] Orenburg Din Meclisi ve Tavriçe Müslüman İdaresi'nin kurulması ile, Tatarların kısmi bir özerkliğe kavuştuğu iddia edilmiştir. Orenburg Din Meclisi, daha sonra Ufa'ya taşınmıştır.[71]

Rus İmparatorluğu, Ekaterina devrinde Müslümanların dini haklarını kabul etmekle birlikte, uygulamada değişen çok fazla bir şey olmamıştır. Ortodoks Kilisesi, Müslümanlara karşı yürüttüğü sert mücadeleye devam etmiştir. Kilise misyonerlik faaliyetlerini hiç bir zaman aksatmamıştır. Bu nedenle Müslümanlar bu dönemde de bazı engellerle karşılaşmıştır. Rus kanunlarına göre, köylerde yeni cami yapılabilmesi için köyde en azından 200 erkeğin yaşaması gerekiyordu. Buna ilaveten, köyde yaşayan Hıristiyanların da onaylarının alınması şartı getirilmişti.[72] Bu dönemde Rus İmparatorluğu, din işlerini kendi kontrolü altına alarak, Çarlık tarafından seçilen müftülerin görev ve yetkilerini sınırlandırmış ve Türklerin dini hayatlarını denetim altına almıştır.

Din işlerinin Rusların denetimi altına girmesinden sonra, İdil-Ural sahasında yaşayan Türk gençleri, baskısız bir ortamda din eğitimi görebilmek için, Orta Asya'daki medreselere gitmeye başlamışlardır. Kazanlı Türklerin tercih ettikleri medreselerin başında, Buhara medreseleri gelmiştir. Daha sonraları ise, İdil-Ural sahasından, eğitim görmek için İstanbul, Kahire ve Medine gibi merkezlere yöneliş başlamıştır.[73] Özellikle, İstanbul'da eğitim gören Rusya Türklerinin, ülkelerine dönmelerinden sonra, Rusya'daki Türkler arasında Türkçülük akımının gelişmesinde büyük katkıları olmuştur.

Bu dönemde, Tatarlara dini hakların dışında, 1792 yılında birtakım ticari imtiyazlar da verildi. Buna göre, Tatar tüccarlar Rusya ve Orta Asya arasında ticaret yapabileceklerdi. Bu ticaret sayesinde, bazı Tatar tüccarlar bir hayli zenginleştiler. Ancak, Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra, bu bölge ile yapılan ticarette Tatarlar aradan çıkarıldılar. Bundan sonra, Tatar tüccarlar Rus pazarlarında ticaret yapma arayışına girdiler.[74]

Bu dönemde, Kur'an'ı Rusçaya tercüme etme çalışmaları yeniden başlatıldı. Kuran'ın ikinci tercümesi, Kazan Lisesi müdürü Mihail Verevkin tarafından 1790 yılında yapıldı. Bu tarihten iki yıl sonra, şair Aleksey Kolmakov tarafından Kur'an'ın yeni bir tercümesi yapıldı. Ancak, bu tercümeler Kur'an'ın Fransızca ve İngilizceye yapılan tercümelerinden yapılmıştı. Arapçadan ilk orijinal tercüme 1878 yılında misyoner Gordiy Sablukov ve N. G.

Çernışevskiy tarafından yapılmıştır.[75]

XIX. yüzyılın başında Kazan Türkleri, Çarlık hükümetinden dini ve ahlaki kitap basabilmek için, Kazan'da Arap harfli bir matbaanın açılmasını talep ettiler. Çarlık hükümeti, hem bu talebi göz önüne alarak hem de Kazan'da 1758'de açılan ve daha sonra oluşturulan Türk dili sınıfında, okutulması gereken kitap ihtiyacını da düşünerek, Petersburg'da bulunan Asya matbaalarından birini Kazan'a göndererek, Kazan Lisesi'nde bu matbaayı 1801 yılında kurdu. Bu matbaa, 1829'da Kazan Üniversitesi'ne devredilmiştir.[76]

Rusya'da, XIX. yüzyılın başlarında kurulmuş bulunan "Bible (İncil) Cemiyeti", Astrahan'da 1815, Kazan'da ise, 1818 yılında şubeler açarak, Müslümanlar arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla, Türk dillerinde bastırmış oldukları dini kitapları halka dağıtıyorlardı.[77] Bu tür misyonerlik çalışmalarından rahatsızlık duyan Müslümanlar, kendi matbaalarını kurabilmek için arayış içerisine girmişlerdir. Nitekim, bu arayış sonucunda, Kazan'da özel matbaalar kurulmuştur.

Alman Lüdwig Schwez, 1840 yılında, Türk Rahimcan Saidoğlu ise 1843'te Kazan'da özel matbaalar açmışlardır. Bu matbaalarda basılan dini kitaplar, Müslümanlar arasında okuma yazma bilenlerin sayısını artırdığı gibi, dini şuuru da güçlendirmiştir. Ayrıca, Hıristiyanlığa geçen bir kısım Türklerin tekrar İslam'a dönmelerine de katkı yapmıştır. Kazan'da 1853-1859 yılları arasında 82.300 nüsha Kur'an, 165.900 nüsha "Heftyek" (Kur'an'ın yedide bir kısmı) ve 77.500 adet "İman şartı"[78] adlı kitaplar basılmıştır.

Kazan Üniversitesi profesörlerinden Karl Fuks'un yazdığına göre; XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kazan bölgesinde yaşayan, Tatarların nüfusunda azalma olmuştur. Nüfusun normal bir şekilde artmış olması gerekirken, bu azalmanın nedeni olarak, yazar, Tatar kızlarının çok genç yaşta evlenmelerini göstermiştir. Tıp profesörü olan yazara göre; genç yaşta kocaya varan kızlarda büyük oranda kısırlık görülmekte ya da dünyaya gelen çocuklar kısa sürede hayatlarını kaybetmekteydiler. Kark Fuks ayrıca, çok kadınla evliliğin Tatarlar arasında fazla yaygın olmadığını da söylemektedir. Buna göre; bu yıllarda Kazan'da yaşayan Tatarların nüfusu 6.500 kişiydi. Bu nüfustan 55 kişi iki, 6 kişi üç ve 2 kişinin de dört eşli olduğu görülmektedir.[79] Ancak, yazar muhtemelen uygulanan sansürden[80] dolayı olsa gerek, büyük baskılara maruz kalan ve sürgünlere, savaşlara gönderilen Tatarların, büyük can kayıplarından dolayı, nüfuslarının azaldığından bahsetmemiştir.

Eğitim alanında da birtakım engellerle karşılaşan Türkler, çocuklarını kendi dillerinde, kendi mekteplerinde eğitmeyi tercih ediyorlardı. Mektepler, çocuklara dini ve milli kimlik bilincinin verildiği mekanlardı.[81] Örneğin, Kazan'da okuma yazma bilmemek, Türkler arasında ayıp olarak görülüyordu. Bu yörede okuma yazma oranı erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da çok yüksekti. Ancak, Türkler kentlerde Ruslar arasında yaşamalarına rağmen Rusça öğrenmek istemiyorlardı. Karl Fuks'un 1800'lü yılların ilk yarısında Kazan Tatarlarını tasvir eden kitabında, Tatarlar arasında iyi düzeyde Rusça bilen bir kişiye bile rastlamak mümkün değildi. Yazara göre, Rusça bilen bir Tatara, kendi toplumunda sempatiyle bakılmıyordu.[82]

Çarlık hükümetleri, bu sırada diğer alanlarda da Türklere karşı, engelleyici ve ayırımcı politikalar izlemeye devam ediyorlardı. Resmi işlere girebilmek hakkı sadece dvoryanlar, dvoryan ve memur çocukları ile birinci sınıf tüccarlar, aydın ve sanatçılara aitti. Diğer sınıfların resmi işe girebilmeleri için yüksek okul diplomasına sahip olmaları gerekiyordu.[83]

Üniversitede öğrenim görebilmek için de ekonomik durum ve sosyal statüye bakılıyordu. Dvoryan kökenli olmayanlar ile Müslümanların üniversiteye girebilme şansları yok denecek kadar azdı. Ayrıca, yüksek öğrenim kurumlarına girebilen Müslüman öğrencilerin devletten burs veya öğrenim yardımı alma hakları yoktu. Kazan Üniversitesi'nde öğrenim gören, Müslüman öğrenci sayısı 1881-1882 öğrenim yılında sadece 6 kişiydi (%0.8). Bu devirde, üniversitede öğrenim gören, Müslüman Türk öğrencilerin sayısının yüzde olarak en fazla olduğu dönem, 1873-1874 öğrenim yılı idi (%1.5).[84] Bu durumda %95'i köylü olan, Müslüman Türklerin resmi işe ve yüksek öğrenim kurumlarına girebilme şansları yok denecek kadar azdı. Eğitimdeki bu ve benzeri uygulamalar, Çarlık hükümetinin Türkler ve yabancı olarak nitelendirdiği diğer milletlerin, eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerini kontrol altında tutmaya özen gösterme isteğinden kaynaklanıyordu.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Müslüman Türklere hazırlık kurslarından sonra orta dereceli okullara girebilme hakkı verildi. Tanınan haklara rağmen Türkler arasında orta ve özellikle de yüksek okullara girebilenlerin sayısı son derece azdı. Ayrıca, orta ve yüksek okul mezunu olan Müslümanlar, kendi alanlarında bile olsa, Müslümanlar dışındaki gruplara ders verme hakkına sahip değildiler.[85]

Rus İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıla kadar, İdil-Ural sahasında sürdürmüş olduğu sömürgeleştirme faaliyetleri, bu aşamadan itibaren Kafkaslar'a doğru yöneldi. XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Kafkaslar'ın büyük bir bölümü Rus işgali altına girmişti. Rus ilerleyişi sürdükçe, Rusya'dan ele geçirilen yeni ülkelere yapılan göçler de artıyordu. "1861-1914 yılları arasında 5 milyonun üzerinde insan, Rusya'nın Avrupa yakasından Asya yakasına göç etti. Böylece, birçok Türkçe konuşan halk tarih sahnesinden silinmiş oldu ya da kolonizatör Slavlar önünden çekilerek"[86] anayurtlarını terk etmiş oldular.

Diğer yandan, Türkler St. Petersburg ve Kazan'da XIX. yüzyılın sonuna doğru birkaç kez kendi dillerinde gazete ve dergi çıkarmaya teşebbüs etmişler, ancak gerekli yayın iznini alamamışlardı. Dönemin Kazan Valisi, yabancıların kendi dillerinde çıkaracakları süreli yayınların, bu toplumlarda milli bilinçlenmeyi uyandıracağı gibi, politik hayallere kapılmalarına da neden olabileceğini hükümete bildirmişti.[87]

Çarlık hükümeti, 1871 yılından itibaren sıkı bir sansür uygulamaya başlayarak, her türlü dini veya milli içerikli yayınlara engel olmaya başlamıştı. Bu dönemde, Türk dillerinde yayınlanan kitap sayısında büyük bir düşüş oldu. Rus Misyoner İlminski'nin baskıları sonucunda, bu tür yayınlar çok sıkı bir sansüre ve engellemeye tabi tutuldu. İlminski'nin ifadesine göre; "Rusça öğrenimi görmemiş bir fanatik, Rusça bilen uygar bir Tatardan daha iyidir. Ancak, daha kötüsü asilzade, en kötüsü ise, üniversite eğitimi almış kişidir."[88] Bu nedenle İlminski, Türkler arasında Türkçe yayınlanan eserlerin, çok sıkı bir şekilde sansüre tâbi tutulması için çalışırken, diğer taraftan, Müslüman Türkler arasında, Rusçanın yaygınlaşmasını kesinlikle istememiştir. Çünkü, Rusça öğrenimi almış Türklerin, bilim alanında kendilerini geliştirerek Rusça aracılığıyla, Avrupa'daki milliyetçilik akımından etkilenmelerini ve bu yöndeki mücadeleyi hızlandırmalarından endişe etmiş olabilir.

Bu nedenle, İlminski, Ceditçilerin dinde reform hareketinden de büyük rahatsızlık duymuştur. Çünkü, bilimle İslam'ın kaynaşması durumunda, eğitimli Tatarlarla mücadele etmenin, daha da zorlaşacağını düşünmüş olsa gerektir.[89]

Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde, her dilde basılan her türlü kitap, sıkı bir sansürden geçiyordu. Rusya'da sansür, iç ve dış sansür olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Ülke dışından

Rusya'ya gönderilen yazılı eserler de büyük bir titizlikle kontrol edildikten sonra, ülkeye girişine izin veriliyordu.[90] Sansür uygulamasından rahatsız olan ünlü Rus şairi A. S. Puşkin, İngiltere ve Rusya'da basına karşı uygulanan sansürün farkını şu sözlerle yazıya döküyordu: "Londra'nın ihtiyaç duyduğu şey, Moskova için daha çok erkendir."[91] Rusya'da uygulanan sansürden şikayetçi olan Puşkin'in bu sözleri, sansürün sadece yabancı olarak görülen milletlere karşı değil, aynı zamanda, Ruslar için de sert bir şekilde uygulandığını göstermektedir.

Türklere karşı yürütülen Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı, sosyal bir tepki olarak, Tatarlar arasında "sufilik" yaygınlaşmıştı.[92] Kadiriye, Yeseviye ve Nakşibendi gibi Sufi cemaatleri, Tatar toplumunu derinden etkilemişlerdi.[93] Bu arada, İdil ve Urallarda "Ceditçilik hareketi"nin ortaya çıkmasıyla birlikte, mevcut olan Kadimcilerle (muhafazakarlar) Ceditçiler arasında, yoğun bir mücadele başlamıştı. Bu mücadelenin neticesinde Ceditçiliğin temsilcilerinden, Tatar, Başkurt, Kırgız ve Kazaklar arasında saygın bir yeri olan ve Kadimcilerce de saygı duyulan Zaynullah Rasulov asılsız birtakım söylentilerle, Orenburg Genel Gubernatoru'na (vali) yazılı olarak ihbar edilmişti. Bu ihbara göre, Zaynullah Rasulov'un, Osmanlı Türkleri için para toplayarak ordu hazırladığı belirtiliyordu.

Bunun üzerine Zaynullah Rasulov, göz altına alınarak, Kostroma'ya sürgüne gönderilmiştir.[94] Bu ve benzeri uygulamalarla Müslüman Türkler, milli birliklerinin temsilcisi aydınlarından koparılarak öndersiz bırakılıyor, bu da bu toplumların bölünmelerine neden oluyordu.

Çarlık Rusyası, hem toplumdaki bu tür mücadelelerden yararlanarak hem de bizzat kendi sosyo-politik uygulamalarıyla, böl ve yönet anlayışına uygun olarak, Türk topluluklarını küçük alt gruplara ayırmış; böylece Türkleri daha kolay denetleyebileceğini umut etmişti. Özellikle Tatarlar; Kazan, Kasım, Astrahan, Kırım, Sibirya ve Kafkas Tatarları olarak gruplara ayrılmıştı. Bu gruplar da alt gruplara bölünmüştü. Kazan Tatarları;

Mişerler (Meşeryaklar), Nagaybaklar ve Kıreşinler, Kırım Tatarları; Step Tatarları ve Nogaylar, Batı Sibirya Tatarları; Tobol, Çulım, Barabalar ve Kuznets Tatarları ile "Çernevıh Tatar" (Kara Tatarlar) olmak üzere farklı gruplara bölünmüşlerdi. Başkurtlar ise, Başkurt ve Tipterler olarak ikiye ayrılmışlardı. Çarlık Rusyası'nda Azeriler ise, Tatar veya Türk olarak adlandırılıyorlardı. Azeriler de Ayrumlar, Karapapahlar, Padarlar, Şahsevenler, Karadağlılar ve Avşarlar olarak alt gruplara bölünmüştü. Kaflaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan diğer Türkler ise; Karaçay, Balkar, Kumuk, Gagauz, Karaim ve Kırımçak olarak alt gruplar haline getirilmişlerdir.[95] Çarlık rejimi, özellikle Tatar ve Başkurt Türklerinin güç birliği yapmalarına engel olmaya çalışıyordu.[96] 1886'dan itibaren baskılar tekrar artmış, yabancı olarak nitelenen milletlerin, kültürlerinin ortadan kaldırılması için faaliyetler hızlanmış, din esasına göre toplumlar bölünmüş ve Ruslaştırma çalışmaları hızlanmıştır.[97]

Bununla birlikte, Türkçe konuşan milletler birlikte hareket etmeye gayret ediyorlar ve kendilerini Türk olarak görüyorlardı. Hatta "bilimsel literatürde XX. yüzyılın ortalarına kadar Türk dilleri genellikle 'Türkçe' olarak adlandırılıyordu."[98] Rusya'da yaşayan milletlerin etnik yapısı, 1897 nüfus sayımında ana dile göre belirleniyordu. Bu sayımda, Kazan civarındaki Laişev uyezdinde (kazasında) "Novıy Arış" (Yeni Arış) köyündeki evlerden birinde, sayım esnasında aile reisi, sayım memuruna: "Ne yazıyorsun, hangi din ve dil?" diye sorduğunda, sayım memuru: "İnanç olarak Müslüman, dil olarak ise-Tatarca" yazdığını söylemiş, bunu duyan ev sahibi, nüfus memurundan "Dini, Müslüman yaz, ama bizim

dilimiz Türkçe" diyerek, dillerini Türkçe yazmasını talep etmişti. Sayım memuru ile ev sahibi arasında geçen konuşmayı duyan Novıy Arış köylüleri, sayım memurunun elinden nüfus sayımı çizelgelerini alarak sayımı durdurmuşlardı.[99]

İdil ve Urallarda yaşayan Tatar ve Başkurtlarla birlikte Çuvaş, Çeremis, Mordva ve Udmurtlar, XVII-XVIII. yüzyıllarda, Rus İmparatorluğu'na karşı birlikte kurtuluş mücadelesi vermişlerdi.[100] 1897 nüfus sayımı özellikle, İdil Nehri etrafında yaşayan Türk topluluklarının yeniden yakınlaşmalarına ve birlikte hareket etmelerine sebep olmuştur. Nüfus sayımının zoraki Hıristiyanlaşmayı ve Ruslaşmayı getireceği endişesi, neticede nüfus sayımına karşı, Kazan ve Ufa civarında büyük bir "köylü hareketi"nin doğmasına yol açmıştır.[101] Çarlık hükümetinin baskıcı tavırları, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ters tepmeye ve daha önce Hıristiyan olmuş bir kısım Tatarların yeniden İslam'a dönmelerine neden olmuştur. Tekrar İslam'a dönen Tatarların yanı sıra, Çuvaş ve Marilerin bir bölümü de, köylü hareketine katılmışlardır.[102] Türkler arasında, XX. yüzyıl başında kıvılcımlanan milli kurtuluş mücadelesinin temeli, köylü hareketi tarafından atılmıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rus İmparatorluğu, eğitim alanında Türklere karşı uygulamış olduğu politikalarda bazı değişiklikler yaptı. XVII ve XIX. yüzyıllar arasında Türklerin eğitim alanında geri bırakılmaları ve Rusçanın çok fazla yaygınlaşmaması siyasetini takip eden Çarlık, 1870'li yıllardan itibaren, İlminski'nin fikirlerinin aksine, Türklerin Rusça öğrenimi sayesinde, Ruslaşmalarının hızlanabileceği görüşünü benimsedi. Bu tarihten itibaren Çarlık, Müslüman mekteplerinde Rusça ders verilmesi için baskı yapmaya başladı.[103]

Çarlık idaresi, XX. yüzyılın başlarında da aynı politikayı izledi. Örneğin, bu dönemde İdil-Ural sahasında Rusça eğitime pek ilgi duymayan Başkurtlar için, Ufa'da 1915 yılında 337 Rus-Başkurt ve Rus-Tatar okulu vardı. Bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı 101.537 olup, bu sayının %14.5'ini Başkurt ve Tatarlar oluşturuyordu. Bu okullara ilaveten, 34 orta dereceli okul, 22 teknik ve sanat okulu, 37 öğretmen okulu ve enstitüsü bulunuyordu. Bunların dışında 1913-1916 yılları arasında, Ufa Guberniyası'nda 1579 mektep, Orenburg Guberniyası'nda ise 436 mektep bulunuyordu. Bu mekteplerde yaklaşık 91.000 "şakirt" (medrese talebesi) öğrenim görüyordu.[104]

Öte yandan, XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'na karşı Türkler arasında kıvılcımlanan milli hareketten ayrı olarak, Lenin önderliğinde örgütlenen Marksist hareket, Çarlık hükümetine karşı, amansız bir mücadele vermeye başlamıştı. Çarlık, kendisine karşı cephe alan Marksist ve milliyetçi hareketleri kontrol altında tutabilmek için, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Petersburg, Moskova ve Varşova'da "siyasi polis" teşkilatını kurmuştu. 1902 yılında siyasi polis teşkilatı, bu şehirlerden sonra, sekiz şehirde daha örgütlendi. Bu şehirler arasında Kazan da vardı.[105]

XX. yüzyılın başında Rusya, Uzak Doğu'da Japonya ile nüfuz mücadelesine başlamış, ancak yapılan savaşı kaybetmişti. Ruslar, bu savaşta büyük kayıp vermişlerdi. Bu nedenle, ülkede büyük bir karışıklık başgöstermiş, Çarlık hükümeti aleyhine ülke genelinde grevler ve büyük gösteriler yapılmıştı. Çarlık rejimi, zor kullanarak ülkede hakimiyeti kurmak istemiş, ancak huzursuzluk daha da artmıştı. Nihayet, zor durumda kalan Rus Çarı II. Nikolay, 17 Ekim 1905 tarihinde yayınladığı bir manifesto ile, Rusya'da ilk kez; vatandaşların dokunulmazlık, söz, toplantı ve basın özgürlüğü gibi bazı demokratik hakları kabul ettiğini bildirmek zorunda kalmıştı. Ayrıca, "Duma"nın (Meclis) da toplanacağı açıklanmıştı.[106] Rusya'daki bu gelişmelerden sonra, Rusya Türkleri arasında "kültür gelişmeleri hızlanmış ve milli şuur teşekkül etmişti".[107] Bu tarihten sonra, Rusya Türkleri

arasında da özgürlük havası esmeye başlamış ve tam olarak hürriyete kavuşma mücadelesi hızlanmıştı. Başta Petersburg olmak üzere, Kazan, Bakü, Astrahan ve Taşkent'te Türkçe gazeteler çıkarılmaya başlanmıştı.

Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının önderleri, 28 Ağustos 1905 tarihinde Nijniy Novgorod'da toplanmışlardı. Bu şehirde "Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"ni yapmak için Vali'ye başvurmuşlar; ancak gereken izni alamamışlardı. Bunun üzerine, biraraya gelen Rusya Müslümanlarının temsilcileri bir vapur kiralayarak, burada "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"ni gerçekleştirmek için, Oka Nehri'nde gezintiye çıkmışlardı. Nehirdeki gezi esnasında, 120 temsilci arasından Kongre Başkanlığı'na ittifakla Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) seçildi. Müslümanların siyasi ve sosyal haklarını koruyabilmek için, bir ittifak kurulması yönünde konuşmalar yapıldı. Konuşmacılardan Bakü temsilcisi Ali Merdan Topçubaşı'nın aşağıdaki sözleri, kongrenin havasını yansıtmaktaydı.[108] Topçubaşı konuşmasında, "Biz Türk balaları, aslınız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir... Şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım'ın bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ata babalarımızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda öz ihtiyaçlarımızı danışmağa ihtiyarımız kalmadı. Şükürler olsun Hüda'ya... Sular üzerinde yüreklerimizi açıp, kucaklaşıp sevişmeye bugün muvaffak olduk"[109] diyerek, birlikteliğin mutluluğunu belirtmişti. Kongrede, Müslümanların birlikte hareket etmesi yönünde kararlar alındı.

Bu kongreden birkaç ay sonra, Petersburg'da yeni bir kongre için bir araya gelen Müslümanların temsilcileri, kongre için gerekli olan izni yine alamadılar. Ancak, 22 Ocak 1906 tarihinde gayri resmi bir toplantı düzenlendi. Bu kongrede de birlikte hareket etmenin getireceği yararlar üzerinde durularak ilerisi için bazı planlar hazırlandı.[110]

Rusya Müslümanlarının üçüncü kongresi ise 29 Ağustos-3 Eylül 1906 tarihleri arasında Nijniy Novgorod'da resmen toplandı. Büyük bir katılımın olduğu kongreye, 800 delege katıldı. Kongre'nin üzerinde durduğu meselelerin başında, eğitim konusu geldi. Kongrede, Müslümanlar arasında eğitim ve öğretim birliğinin sağlanmasına yönelik kararlar alındı.[111]

Türkler arasında bu gelişmeler olurken, Lenin'in önderliğini yaptığı Marksist hareket, Çarlığa karşı mücadelesini hızlandırmıştı. Lenin'e göre, Çarlık Rusyası "halkların hapishanesiydi."[112] Bir taraftan Çarlık politikalarını eleştiren Lenin, diğer taraftan bu politikaları desteklercesine, eleştirel mahiyette de olsa, "Rusya'nın tek millete dayanan büyük Rus merkezli bir devlet olduğunu, yabancıların ülke nüfusunun %57'sini oluşturmalarına karşın ülkenin kenar bölgelerinde yaşadıklarını ve Büyük Rusların ülkenin büyük bir bölümüne hakim olduklarını"[113] belirtiyordu. Lenin, Rusların dışındaki Ukrain, Beyaz Rus ve diğer Slavları da yabancı olarak görüyordu.

Bununla birlikte Lenin, halkların ayrılma haklarının olduğunu, Çarlık hükümetinin yaptığı zulümden dolayı yabancıların, Rus İmparatorluğu'na güvenlerinin olmadığını söylüyordu. Yabancıların güveninin boş sözler yerine, eylemlerle kazanılabileceğini belirtiyordu.[114] Lenin'in önderliğinde toplanan Marksist partisinin 1903 yılındaki II. Kongresi'nde, ülke içerisinde yaşayan bütün vatandaşların cins, din, ırk ve milliyete bakılmaksızın eşit oldukları ve bütün milletlerin kendi kaderlerini tayin haklarının bulunduğu belirtiliyordu.[115] Bolşevik Partisi'nin X. Kongresi'nde ise, Slav olmayan halkların her türlü devlet geleneğinin kurutulması, kültürlerinin erozyona uğratılması, dillerini kullanmalarının engellenmesi, eğitimlerine engel olunarak cahil bırakılmaları ve neticede mümkün olduğu kadar Ruslaştırılmalarının, Çarlık politikasının amaçları olduğu vurgulanarak yabancıların sempati ve desteklerinin kazanılmasına yönelik söylemler devam ediyordu.[116] Lenin, Çarlık

hükümetine karşı yürütülen mücadelede, yabancı olarak nitelenen milletlerin desteklerinin kazanılması için yukarıdaki söylemleri bir araç olarak kullanmıştı.

Ancak, günden güne güçlenen ve artık belki de yabancı olarak nitelenen milletlerin desteğine ihtiyacı olmadığını düşünen Lenin, 1914 yılına gelindiğinde söylemlerini değiştiriyordu. Bu dönemde, demokratik merkeziyetçiliği savunan Lenin, federalizme karşı olduğunu vurguluyordu. Polonya'ya özerklik verilebileceğini, ancak Kafkas ve Urallara bu hakkın tanınamayacağını söylemekten kaçınmıyordu. Ayrıca, kendi kaderini tayin etmenin, ayrılma hakkı vermediğini söylüyordu. Tehditvari bir şekilde, "ayrılabilirseniz, ayrılın" demekten de kaçınmıyordu. Özerkliğin, merkezi parlamento tarafından belirleneceğini belirten Lenin, herkesin özerklik hakkına sahip olduğunun düşünülmemesi gerektiğini söylüyordu.[117] Lenin, "Biz ayrılma hakkını tanıyoruz (ancak herkesin ayrılma hakkını değil). Özerklik, bizim demokratik devleti oluşturma planımızdır. Genel olarak biz ayrılmaya karşıyız"[118] diyordu.

1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra ise Lenin, sanki daha önce söylemiş olduğu sözleri unutmuşcasına; "Her milletin ayrılma ve kendi kaderini tayin hakkının bulunmasına karşın, biz ayrılmayı istemiyoruz. Biz mümkün olduğu kadar büyük devlet, mümkün olduğu kadar çok milletin Ruslarla birlikte, komşu olarak yaşamasını istiyoruz. Biz bunu demokrasi ve sosyalizm adına istiyoruz"[119] diyordu.

Dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak, XX. yüzyıl başlarında Rusya Türkleri arasında, özellikle Tatar ve Başkurtlar arasında kimlik arayışı hızlanmıştı. Ceditçilik hareketiyle birlikte milli kimlik anlayışı güçlenmeye başlamıştı. Bu dönemde "Türk birliği"[120] fikri, Türkler arasında sempatizan bulmaya başlıyordu. Tatar yazar ve ideolog F. Kerimi 1914 yılında "Biz Türk müyüz yoksa Tatar mıyız? Mümkün olduğu kadar Tatar olduğumuzu kanıtlamaya çalışalım, ancak gerçekte bizim benliğimiz, aslımız, ruhumuz ve fikirlerimiz Türk değil midir?"[121] diye soruyordu. 1917'de toplanan Rusya Müslümanları Kongresi'nde F. Kerimi "Atamız Gaspıralı bize vasiyetname bıraktı: Dilde, fikirde ve işte birlik ve biz bu parolayı korumalıyız"[122] diyordu.

Diğer taraftan yüzyıllarca süren, Çarlık hükümetlerinin 'böl ve yönet' politikaları, etkisini XX. yüzyıl başlarında gösteriyordu. Türkler arasında, Türk birliği anlayışının güçlenmesi için çalışan aydınlar olmakla birlikte, özellikle Tatar ve Başkurt Türkleri arasında etnik olarak "Tatar" ve "Başkurt" kimliğini öne çıkararak, bir üst kimlik olarak lanse edenlerin sayısı hiç de az değildi. Tatar aydınlarından Camaleddin Validov, Türk birliğini gerçekleştirmenin mümkün olamayacağını ve milliyet olarak "Tatar" kimliğinin öne çıkarılmasının zaruri olduğunu belirtiyordu.[123] Başkurt milliyetçilerinden bazıları ise, Başkurt kimliğinin Tatar dili ve kültürü karşısında asimile olarak yok olacağı gerekçesiyle, Ruslardan daha çok Tatarlardan çekiniyorlardı.[124] Neticede, alt kimliğin üst kimlik olarak benimsenmesini iddia edenlerin fikirleri ağırlık kazanarak, boy özelliklerini korumak isteyen Tatar ve Başkurt Türkleri "kendi boy adlarını kendi milli adları olarak benimsemişlerdir ve yöresel milli benliğe kavuşmuşlardır."[125]

Bu dönemde ayrıca, Türk aydınları arasında, sınıflara ayrılma ve bölünmenin felaket getireceği söylenirken, Marksistlerin söylemlerine kanarak Bolşevik saflarına katılanların sayısı hiç de az değildi.[126] Türkler arasında, siyasi ve milli kimlik arayışları sürerken, Rusya'da Lenin önderliğindeki proleter güçler, Çarlık rejimini 1917 Ekim Devrimi'yle devirerek Rus İmparatorluğu'na son verdiler.

Sonuç olarak, Moskova Kınezliği, Kazan ve Astrahan Hanlıkları hakimiyetine son verdikten sonra, İdil-Ural sahasındaki demografik yapıyı bozacak şekilde, bu bölgeye Rus nüfus yerleştirerek, sömürge politikasının temelini atmıştır. Bu bölgedeki hanlıkların düşmesinden itibaren, yalnızca demografik bakımdan değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve iktisadi olarak da, burada yaşayan Türklerin geri bırakılarak gelişmelerinin önüne geçilmesine yönelik politikalar uygulanmıştır. Çarlık hükümetlerinin, Türkleri asimile etmek için uygulamış olduğu en bariz politikası, önce Hıristiyanlaştırma ve ardından Ruslaştırmaya yönelik izlenen siyaset olmuştur. Ancak bütün gayretlere, cebren veya teşvik politikalarına rağmen, Çarlık idaresi istediği neticeye ulaşamamıştır. Türkler büyük bir çoğunluk itibariyle, dini kimliklerini, milli kimliklerinin önüne çıkararak, benliklerini din aracılığıyla korumaya çalışmışlardır. Fakat, XX. yüzyıla girildiğinde Rusların yüzyıllardır uygulamış oldukları böl ve yönet siyasetine uygun olarak, İdil-Ural sahasında yaşayan Türkler, alt (boy) kimliklerinin üst kimlik olarak benimsemişlerdir.

Dr. Seyit SERTÇELİK

Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 18 Sayfa: 385-399

Dipnotlar:

1. Rusya'nın Avrupa yakasının sınırları (doğu sınırları, fiziki olarak) Ural Dağları ve Volga Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Güneydoğuda ise, Avrupa ve Asya'yı Kafkas sıradağları ayırmaktadır. 1897 nüfus sayımı verilerine, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yer alan, Polonya dışındaki bütün ülke ve guberniyalar dahildir.
2. İ. K. Zagidullin, Perepis' 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii, Tatarskoe Knijnoe İzd- vo, Kazan' 2000, s. 4, 7; V. İ. Kozlov, Natsionalnosti SSSR (Etnodemografiçeskiy Obzor), Statistika, Moskva 1975, s. 31-32.
3. Rus İmparatorluğu, SSCB ve günümüzde Rusya Federasyonu'nda yaşayan Hint- Avrupalılar şu şekilde gruplandırılabilir: Slavlar (Ruslar, Ukrainler, Beyaz Ruslar, Lehler, Bulgarlar, Çekler, Slovaklar ve Güney Slavları); Baltıklılar (Letonlar, Litvanlar ve Jmudler); Romanlar (Moldovanlar, Romenler); Germenler (Almanlar); Diğer Hint-Avrupalılar (Ermeniler, Yunanlar, Arnavutlar, Farslar, Tacikler, Tatlar, Osetinler ve Çingeneler).
4. Fin-Ugorlar şunlardır: Finler (Estonlar, Mordvalar, Votyaklar (Udmurtlar), Kareller, Finler, Ziryaneler (Komiler), Permyaklar, Çeremisiler (Mariler), İjorlar, Vepler ve Loparlar); Ugorlar (Ostyaklar (Hantlar), Vogular (Mansiler), Macarlar).
5. V. P. Şibaev, Etniçeskiy Sostav Naseleniya Evropeyskoy Çasti Soyuza SSR, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930, s. II; Şibayev, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşayan milletlerin yüzdesini -SSCB'ye dahil olmayan 7 guberniyayı toplam sayıya dahil etmediği için- yanlış vermiştir. Doğrusu yukarıda verilen yüzdelerdir.
6. Guberniya: En büyük idari-bölgesel birim (SSCB'de Oblast', Polonya'da Voyvodalık), Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii: Entsiklopediçeskiy Slovar', Moskva 1995, s. 111, 135. Guberniya'nın karşılığının, Osmanlı İmparatorluğu'nda vilayet olduğu söylenebilir.
7. B. P. Kadomtsev, Professional'nıy i Sotsıal'nıy Sostav Naselenıya Yevropeyskoy Rossii Po Dannım Perepisi 1897 Goda, S. Peterburg 1909, s. 1.
8. Zagidullin, a.g.e., s. 9-10.
9. A.g.e., s. 9, 181; F. Sayfi, Tatarı Do Fevral'skoy Revolyutsii, Kazan' 1930, s. 5.
10. Zagidullin, a.g.e., s. 118-120, 196.
11. Kozlov, a.g.e., s. 32.
12. A.g.e., s. 32.

13. E. H. Karr, "Neskol'ko Zametok o Sovetskoy Başkirii", Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem RAN, Ufa 1997, s. 40.
14. V. N. Avseenko, İstoriya Goroda S. Peterburga, St. Peterburg 1993, s. 196; M. E. Kogan, "Tatarı v Sankt-Peterburge (Leningrade) na Rubeje 90-h Godov", Kunstkamera. Etnografiçeskie Tetradi, Peterburgskoe Vostokovedenie, Vıpusk 7, St-Peterburg 1995, s. 64; Tamara Smirnova, "Mı, Mnogonatsional'nıy Peterburg", Peterburg Natsional'nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal, İyun' 2000, s. 6.
15. İ. A. Gilyazov, "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 244; R. G. Landa, İslam v İstorii Rossii, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995, s. 132; Zagidullin, a.g.e., s. 82-83.
16. A.g.e., s. 83; Gilyazov, a.g.e., s. 244; Vahit İmamov, Zapryatannaya İstoriya Tatar, İzd-vo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1994, s. 14.
17. D. M. İshakov, "Dinamika Çislennosti i Osobennosti Razmeşeniya Tatar v Volgo- Ural'skom Regione v XVI-Naçale XX vv. ", Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 257.
18. Çulpan Bulgari, Sovremennıye Tatarı: Mifı i Deystvitel'nost', Ol'ga, Sankt-Peterburg 1998, s. 134.
19. İdil ve Urallarda yaşayan Türklerin ataları olan Bulgar Türkleri, Orta İdil'deki devletlerini M.S. V. yüzyılda kurmuşlardı. Hazar Türkleri ise, M.S. VIII. yüzyıldan itibaren İdil kıyılarında yerleşik düzende yaşıyorlardı. Abdullah Battal-Taymas, Kazan Türkleri, Ankara 1966, s. 17; Rus tarihçilerinden P. Şafarik, Türklerin Urallara yerleşmelerinin çok daha öncelere gittiğini belirtmiştir. Şafarik, M.Ö. I. bin yılın ortalarında Urallarda yaşayan ve Heredot'un da bahsettiği "Yirk" adlı kavmin Türkler olduğunu iddia etmektedir. Ünlü dilbilimci Türkolog S. E. Malov ise, Türklerin İdil ve Urallarda M.Ö. V. yüzyıldan önce yaşadıklarını yazıyor. S. İ Rudenko da bu görüşleri destekleyerek, Başkurtların atalarının "Yirk"ler olduğunu belirtiyor. R. G. Kuzeev, Proishojdenie Başkirskogo Naroda, İzd-vo Nauka, Moskva 1974, s. 389.
20. M. Adji, Polın' Polovetskovo Polya, Pik-Kontekst, Moskva 1994, s. 334.
21. D. M. İshakov-İ. L. İzmaylov, "Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV Veka", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 70; Rizaeddin Fahreddinev, Bolgar ve Kazan Türeklere, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993, s. 90.
22. Bulgari, a.g.e., s. 16.
23. Ahmed Zeki Velidi, Türk ve Tatar Tarihi, Elektro-Tipografiya-Milliyat, Kazan' 1912, s. 134.
24. V. V. Pohlyobkin, Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598, Mejdunarodnıe Otnoşeniya, Moskva 2001, s. 37.
25. Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, Ankara 1992, s. 412.
26. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, A. Ü. DTCF. Yay., Ankara 1966, s. 59.
27. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Ankara 1948, s. 156-157.
28. E. İ. Vorob'yova, "Hristianizatsiya Musul'man Povolj'ya v İmperskoy Politike Samoderjaviya", Novaya Perspektiva, İmperskiy Stroy Rossii v Regional'nom İzmerenii (XIX-Naçalo XX Veka), Moskva 1997, s. 227.
29. Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 189.
30. İ. A. Gilyazov, "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 244-245; Battal-Taymas, a.g.e., s. 46, 53; Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIII-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 92.
31. İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., RAN Kitap, Ufa 1997, s. 5.
32. İmamov, a.g.e., s. 14; Kazan Guberniya'sında 1742'de yıkılan cami sayısı 418'e ulaşmış, sadece 118 cami kalmıştı. Astrahan'da 29, Sibirya'da ise 98 cami tahrip edilmişti. Landa, a.g.e., s. 132; Gilyazov, a.g.e., s. 251.

33. Nadir Devlet, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1987, s. 110.
34. İmamov, a.g.e., s. 14. Aynı yasaklar 1649 ve 1675 yıllarında yayınlanan fermanlarla tekrar yenilendi. Gilyazov, a.g.e., s. 246; Zeki Velidi Togan, "Başkırt", İslam Ansiklopedisi, 2. cilt, 5. baskı, İstanbul 1979, s. 331.
35. Battal-Taymas, a.g.e., s. 49.
36. İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 207-214; Kurat, Rusya Tarihi, s. 226-227; Battal-Taymas, a.g.e., s. 61-62; İmamov, a.g.e., s. 17.
37. Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yay., Ankara 1999, s.216.
38. İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 207; A. N. Grigor'ev, "Hristianizatsiya Nerusskih Narodnostey, Kak Odin iz Metodov Natsional'no-Kolonial'noy Politiki Tsarizma v Tatarii", Materialı po İstorii Tatarii, Vıpusk I, Akad. Nauk SSSR, Kazan' 1948, s. 232, 236.
39. İmamov, a.g.e., s. 19, 34; Battal-Taymas, a.g.e., s. 64; Gilyazov, a.g.e., s. 248.
40. Battal-Taymas, a.g.e., s. 64.
41. A.g.e., s. 64; Fahreddinev, a.g.e, s. 35; Ünlü Türkolog L. N. Gumilyov, Hıristiyan olarak Ruslaşan Tatarlardan bir kısmının soyundan, Rusya'nın büyük gurur duyduğu çok meşhur şahsiyetler çıktığını belirtiyor. Bu şahsiyetlerden bir kısmı şunlardır; Aksakov, Ahmatov, Beketov, Berdyaev, Bulgakov, Bunin, Jukovskiy, Kantemirov, Karamzin, Koçubey, Miçurin, Saltıkov, Tatişev, Turgenev, Şeremet'ev, Şişkov, Yusupov v. d. Rahim Telyaşov, Ot İndeytsev i Gunnov do Zolotoy Ordı, İzd-vo Sankt-Peterburgskaya Panoroma, Sankt-Peterburg 2001, s. 174.
42. Gilyazov, a.g.e., s. 249; İmamov, a.g.e., s. 31.
43. Telyaşov, a.g.e., s. 160.
44. Landa, a.g.e., s. 134.
45. V. S. Dyakin, "Natsional'niy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", Voprosı İstorii, No: 9, 1995, s. 131.
46. İmamov, a.g.e., s. 44-49; Battal-Taymas, a.g.e., s. 70-71.
47. Baymirza Hayit, Türkistan Rusya İle Çin Arasında, Çeviren Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları 1975, s. 49; İmamov, a.g.e., s. 42-43, 61; İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 248.
48. A.g.e., s. 253; İmamov, a.g.e., s. 49-50, 61-67.
49. İmamov, a.g.e., s. 61, 63.
50. Landa, a.g.e., s. 132.
51. Rus İmparatorluğu'nda kullanılmış olan, bir ağırlık ölçü birimidir. 16.38 kg'a eşittir.
52. Rus İmparatorluğu ve SSCB'de kullanılmış olan para birimidir. Ruble'nin %1'idir.
53. İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 251-260; Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIII-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 112-113.
54. Gilyazov, a.g.e., s. 251; Battal-Taymas, a.g.e., s. 102.
55. Pohlyobkin, a.g.e., s. 5; İmamov, a.g.e, s. 4.
56. Sayfi, a.g.e., s. 4.
57. Kozlov, a.g.e., s. 44; Sayfi, a.g.e., s. 4.
58. Bulgari, a.g.e., s. 32.
59. Kozlov, a.g.e., s. 44-45.
60. Zagidullin, a.g.e., s. 81-82.
61. Gilyazov, a.g.e., s. 247, 251.

62. Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, s. 137; D. M. İshakov, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 141.
63. Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)., TTK. Yay., Ankara 1996, s. 42.
64. A.g.e., s. 42.
65. Djamalyutdin Validov, Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar, İzd-vo İman, Kazan' 1998, s. 4.
66. İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 293; Battal- Taymas, a.g.e., s. 91-95; Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989, s. 89-90.
67. Dyakin, a.g.e., s. 131-132; Landa, a.g.e., s. 132-133; Devlet, a.g.e, s. 90.
68. Ahmet Kanlıdere, Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917): Conciliation or Conflict?, Eren yay., İstanbul 1997, s. 15.
69. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Kısım, TTK. Yay., Ankara 1956, s. 422-423.
70. Dyakin, a.g.e., s. 131-132, 140; Gilyazov, a.g.e., s. 253; Landa, a.g.e., s. 132-133.
71. Kanlıdere, a.g.e., s. 15. Günümüzde, Rusya Federasyonu bünyesindeki Müslümanların din işlerine bakan Müftülük merkezi, halen Ufa'da bulunmaktadır.
72. Zagidullin, a.g.e., s. 96-98; Gilyazov, a.g.e., s. 252.
73. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIV-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 96-97; Devlet, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", Tarih Enstitüsü Dergisi, s. 110; Kanlıdere, a.g.e., s. 16, 18.
74. A.g.e., s. 17.
75. Landa, a.g.e., s. 134.
76. Battal-Taymas, a.g.e., s. 102-103.
77. A.g.e., s. 105.
78. A.g.e., s. 103-106.
79. Karl Fuks, Kazanskie Tatarı: V Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah, Kazan' 1844, s. 1-5.
80. Çarlık Rusyası'nda uygulanan sansür nedeniyle, sansürden geçerek yayınlanan kitapların ilk sayfalarında sansürden geçtiğine ve yayınlanalabileceğine ilişkin damga bulunmaktadır. Bu da sansürün titiz bir şekilde uygulandığının bir göstergesidir.
81. Riza Bariev, İstoriya Bulgaro-Tatar: Osnovnıe Vehi, İnsaf, Sankt-Peterburg 1992, s. 62.
82. Karl Fuks, a.g.e., s. 113-119; XX. yüzyılın başında da Rusya Türkleri arasında, Rusça öğrenmenin toplum tarafından benimsenmediği, Zeki Velidi Togan'ın anılarından da anlaşılıyor. Z. V. Togan, çocukluğunda mollaların tepkisinden çekinen, anne-babasının kendisini Rus okuluna vermelerine engel olduğunu yazıyor. Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, s. 19.
83. Yu. İ. Smıkov-L. N. Gonçarenko, "Natsional'nıy Sostav Kadrov Administrativnogo Apparata Samoderjaviya v Kazanskoy Gubernii v Kontse XIX Veka", Razvitie Kul'turı Tatarii v Dooktyabr'skiy Period, Kazan' 1988, s. 75-76; Zagidullin, a.g.e., s. 93.
84. S. M. Mihaylova, Kazanskiy Universitet v Duhovnoy Kul'ture Narodov Vostoka Rossii (XIX vek), İzd-vo Kazanskogo Universiteta, Kazan' 1991, s. 114, 133-134.
85. Zagidullin, a.g.e., s. 93-94.
86. Kozlov, a.g.e., s. 8, 16.
87. Zagidullin, a.g.e., s. 97.
88. A.g.e., s. 97.
89. Kanlıdere, a.g.e., s. 17.
90. N. A. Grinçenko, "İstoriya Tsenzurnıh Uçrejdeniy v Rossii v Pervoy Polovine XIX Veka", Tsenzura v

Rossii: İstoriya i Sovremennost', Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 15.

91. V. G. Çernuha, "Tsenzura v Yevrope i Rossii", Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost', Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 9.
92. R. F. Muhammetdinov, "Sufizm v İssledovaniyah Tatarskih Uçennıh", İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan' 2000, s. 47.
93. Alexandre Benningsen and S. E. Wimbush, Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union, C. Hurst Company, London 1985, s. 36-37.
94. A. N. Yuzeev, "Tatarskie Mısliteli Kontsa XVIII-XIX Vekov o Sufizme", İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan' 2000, s. 35.
95. Adji, a.g.e., s. 227; Kozlov, a.g.e., s. 16-18, 43.
96. İmamov, a.g.e., s. 6-7, 74.
97. Kniga v Rossii, 1881-1895, "Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka", Sankt-Peterburg 1997, s. 10.
98. Zagidullin, a.g.e., s. 179.
99. A.g.e., s. 179. Yukarıda nüfus memuru ile köylü arasında geçen diyaloğu, Zagidullin arşiv belgelerinden nakletmiştir.
100. İmamov, a.g.e., s. 9.
101. Zagidullin, a.g.e, s. 154, 187; D. M. İshakov, Tatarı (Populyarnıy Oçerk Etniçeskoy İstorii i Demografii), İzd-stvo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1993, s. 7. Rus köylülerinin Tatarlara taciz mahiyetinde "yakında sizi Hıristiyanlaştıracaklar" tarzındaki sözleri, Tatarlar arasında endişe yaratmaktaydı. Örneğin, arşiv belgelerindeki bir diyalogdan aktarıldığı şekliyle, Kazan'a bağlı Turança köyünde cami onarımı ile uğraşan Tatarlara, yoldan geçmekte olan komşu köyden bir Rusun benzer mahiyetteki sözleri, olayın köyden köye yayılmasına ve Türkler arasındaki endişenin ve hükümete karşı güvensizliğin giderek artmasına neden olmuştu. Zagidullin, a.g.e, s. 129-130.
102. Zagidullin, a.g.e., s. 103, 219.
103. Richard A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule, University of California Press, Berkeley 1960, s. 204.
104. S. F. Kasimov, "Tri Zarubejnıh İssledovaniya po İstorii Başkirskogo Natsional'nogo Dvijeniya", Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem, Ufa 1997, s. 139.
105. L. G. Praysman, "Russkaya Politiçeskaya Politsiya v Kontse XIX-Naçale XX Beka", Terroristı i Revolyutsionerı, Ohranniki i Provokatorı, "Rosspen", Moskva 2001, s. 81.
106. A. Yu. Dvorniçenko i dr., Russkaya İstoriya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, 4-e İzdanie, Sankt-Peterburg 2000, s. 268-269; Kurat, Rusya Tarihi, s. 378-396.
107. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 413.
108. Kırımlı, a.g.e., s. 74-75; Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", s. 134-136.
109. Kırımlı, a.g.e., s. 75.
110. Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", s. 137-138.
111. A.g.e., s. 138-146; Kırımlı, a.g.e., s. 82-84.
112. V. İ. Lenin, Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 25, İzdanie Pyatoe, Moskva 1961, s. 66.
113. A.g.e., s. 271; Rus İmparatorluğu'nun nüfusunun %57'sine, Asya yakasındaki nüfus da dahil edilmiştir. Bu yüzdeye, Rusların dışında Ukrain ve Beyaz Ruslar da dahil olmak üzere, Rus İmparatorluğu bünyesinde yaşayan bütün milletler dahildir.
114. Lenin, a.g.e., Tom 34, Moskva 1962, s. 379.
115. Kozlov, a.g.e., s. 46.
116. A.g.e., s. 45.
117. Lenin, a.g.e., Tom 48, Moskva 1964, s. 234-235.
118. A.g.e., s. 235.

119. Lenin, a.g.e., Tom 34, s. 379.
120. Validov, a.g.e., s. 4.
121. D. M. İshakov, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 149.
122. Sayfi, a.g.e., s. 15.
123. Validov, a.g.e., s. 4.
124. Karr, a.g.m., s. 40.
125. Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 56.
126. Alan Fisher, The Crimean Tatars, Hoover Institution Press, Stanford, California 1978, s. 114.

Kaynaklar:

- ADJİ, M., Polın' Polovetskovo Polya, Pik-Kontekst, Moskva 1994.
- AVSEENKO, V. N., İstoriya Goroda S. -Peterburga, St. Peterburg 1993.
- BARİEV, Riza, İstoriya Bulgar-Tatar: Osnovnıe Vehi, İnsaf, Sankt-Peterburg 1992.
- BATTAL-TAYMAS, Abdullah, Kazan Türkleri, Ankara 1966.
- BENNİGSEN, Alexandre and S. E. Wimbush, Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union, C. Hurst Company, London 1985.
- BULGARİ, Çulpan, Sovremennıye Tatarı: Mifı i Deystvitel'nost', Ol'ga, Sankt-Peterburg 1998.
- ÇERNUHA, V. G., "Tsenzura v Yevrope i Rossii", Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost', Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 8-14.
- DEVLET, Nadir, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1987, s. 109-122.
- DEVLET, Nadir, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 55-101.
- DEVLET, Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989.
- DVORNİÇENKO, A. Yu. i dr., Russkaya İstoriya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, 4-e İzdanie, Sankt-Peterburg 2000.
- DYAKİN, V. S., "Natsional'niy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", Voprosı İstorii, No: 9, 1995, s. 130-142.
- FAHREDDİNEV, Rizaeddin, Bolgar ve Kazan Türeklere, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.
- FISHER, Alan, The Crimean Tatars, Hoover Institution Press, Stanford, California 1978.
- FUKS, Karl, Kazanskie Tatarı: V Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah, Kazan' 1844.
- GİLYAZOV, İ. A., "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 243-256.
- GÖMEÇ, Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yay., 1. baskı, Ankara
- 1999.
- GRİGOR'EV, A. N., "Hristianizatsiya Nerusskih Narodnostey, Kak Odin iz Metodov Natsional'no-Kolonial'noy Politiki Tsarizma v Tatarii", Materialı po İstorii Tatarii, Vıpusk I, Akad. Nauk SSSR, Kazan' 1948, s. 226-285.
- GRİNÇENKO, N. A., "İstoriya Tsenzurnıh Uçrejdeniy v Rossii v Pervoy Polovine XIX Veka", Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost', Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 15-27.
- HAYİT, Baymirza, Türkistan Rusya İle Çin Arasında, Çeviren Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları, 1975.
- İMAMOV, Vahit, Zapryatannaya İstoriya Tatar, İzd-vo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1994.

- İSHAKOV, D. M, Tatarı (Populyarnıy Oçerk Etniçeskoy İstorii i Demografii), İzd-vo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1993.
- İSHAKOV, D. M. -İ. L. İZMAYLOV, "Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV Veka", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 41-100.
- İSHAKOV, D. M., "Dinamika Çislennosti i Ocobennosti Razmeşeniya Tatar v Volgo-Ural'skom Regione v XVI-Naçale XX vv. ", Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 257-269.
- İSHAKOV, D. M., "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 101-161.
- İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., RAN Kitap, Ufa 1997.
- KADOMTSEV, B. P., Professional'nıy i Sotsıal'nıy Sostav Naselenıya Yevropeyskoy Rossii Po Dannım Perepisi 1897 Goda, S-Peterburg 1909.
- KANLIDERE, Ahmet, Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917): Conciliation or Conflict?, Eren yay., İstanbul 1997.
- KARR, E. H., "Neskol'ko Zametok o Sovetskoy Başkirii", Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem RAN, Ufa 1997, s. 36-66.
- KASİMOV, S. F., "Tri Zarubejnıh İssledovaniya po İstorii Başkirskogo Natsional'nogo Dvijeniya", Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem, Ufa 1997, s. 135-143.
- KIRIMLI, Hakan, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), TTK. Yay., Ankara 1996.
- Kniga v Rossii, 1881-1895, Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, Sankt-Peterburg 1997.
- KOGAN, M. E., "Tatarı v Sankt-Peterburge (Leningrade) na Rubeje 90-h Godov", Kunstkamera. Etnografiçeskie Tetradi, Peterburgskoe Vostokovedenie, Vıpusk 7, St-Peterburg 1995.
- Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii: Entsiklopediçeskiy Slovar', Moskva 1995.
- KOZLOV, V. İ., Natsionalnosti SSSR (Etnodemografiçeskiy Obzor), Statistika, Moskva 1975.
- KURAT, Akdes Nimet "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", A. Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIII- Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 91-126.
- KURAT, Akdes Nimet "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIV- Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 95-194.
- KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Ankara 1948.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve İdil Boyu, A. Ü. DTCF. Yay., Ankara 1966.
- KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK. Basımevi, Ankara 1972.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- KUZEEV, R. G., Proishojdenie Başkirskogo Naroda, İzd-vo Nauka, Moskva 1974.
- LANDA, R. G., İslam v İstorii Rossii, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995.
- LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 25, İzdanie Pyatoe, Moskva 1961.
- LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 34, İzdanie Pyatoe, Moskva 1962.
- LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 48, İzdanie Pyatoe, Moskva 1964.
- MİHAYLOVA, S. M., Kazanskiy Universitet v Duhovnoy Kul'ture Narodov Vostoka Rossii (XIX vek), İzd-vo Kazanskogo Universiteta, Kazan' 1991.
- MUHAMMETDINOV, R. F., "Sufizm v İssledovaniyah Tatarskih Uçennıh", İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan' 2000, s. 37-48.
- PİERCE, Richard A., Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule, University of California Press, Berkeley 1960.
- POHLYOBKIN, V. V., Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598, Mejdunarodnıe Otnoşeniya,

Moskva 2001.

- PRAYSMAN, L. G., "Russkaya Politiçeskaya Politsiya v Kontse XIX-Naçale XX Beka", Terroristı i Revolyutsionerı, Ohranniki i Provokatorı, Rosspen, Moskva 2001, s. 76-83.
- SAYFİ, F., Tatarı Do Fevral'skoy Revolyutsii, Kazan' 1930.
- SMIKOV, Yu. İ., -L. N. GONÇARENKO, "Natsional'nıy Sostav Kadrov Administrativnogo Apparata Samoderjaviya v Kazanskoy Gubernii v Kontse XIX Veka", Razvitie Kul'turı Tatarii v Dooktyabr'skiy Period, Kazan' 1988, s. 73-88.
- SMİRNOVA, Tamara "Mı, Mnogonatsional'nıy Peterburg", Peterburg Natsional'nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal, İyun' 2000.
- ŞIBAEV, V. P., Etniçeskiy Sostav Naseleniya Evropeyskoy Çasti Soyuza SSR, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930.
- TELYAŞOV, Rahim, Ot İndeytsev i Gunnov do Zolotoy Ordı, İzd-vo Sankt-Peterburgskaya Panoroma, Sankt-Peterburg 2001.
- TEMİR, Ahmet, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, Ankara 1992, s. 409-414.
- (TOGAN) VELİDİ, Ahmed Zeki, Türk ve Tatar Tarihi, Elektro-Tipografiya-Milliyat, Kazan' 1912.
- TOGAN, Zeki Velidi., Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969.
- TOGAN, Zeki Velidi "Başkırt", İslam Ansiklopedisi, 2. cilt, 5. baskı, İstanbul 1979, s. 328-332.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Kısım, TTK. Yay., Ankara 1956.
- VALİDOV, Djamalyutdin. Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar, İzd-vo İman, Kazan' 1998.
- VOROB'YOVA, E. İ., "Hristianizatsiya Musul'man Povolj'ya v İmperskoy Politike Samoderjaviya", Novaya Perspektiva, İmperskiy Stroy Rossii v Regional'nom İzmerenii (XIX-Naçalo XX Veka), Moskva 1997, s. 224-237.
- YUZEEV, A. N., "Tatarskie Mısliteli Kontsa XVIII-XIX Vekov o Sufizme", İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan' 2000, s. 29-36.
- ZAGİDULLİN, İ. K., Perepis' 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii, Tatarskoe Knijnoe İzd-tvo, Kazan' 2000.